

Культурна-асветніцкі рух і яго ўплыў на этнакультурную самаідэнтыфікацыю насельніцтва Заходняй Беларусі ў 1920–1930-я гг. XX ст.

В.Э. Рабышка, канд. гіст. навук, дацэнт

Культурна-асветніцкі рух у Заходняй Беларусі ад моманту ўключэння яе ў склад Польшчы і да ўз'яднання з БССР спрыяў працэсу самаідэнтыфікацыі беларускага народа, нягледзячы на асімілярскую нацыянальную палітыку польскіх улад. Адрозна пасля ўключэння Заходняй Беларусі ў склад Польшчы палітыка асіміляцыі сустрэла супрацьдзеянне насельніцтва. Яно праявілася не столькі ва ўзброенай барацьбе, колькі ў культурна-асветніцкім руху. Менавіта такая праца паспрыяла вызначэнню асноўных тэндэнцый развіцця этнапалітычных працэсаў у Заходняй Беларусі: супрацьстаянню паланізацыі, імкненню беларускага народа да захавання сваёй самабытнасці і нацыянальнай адметнасці, да культурнага і палітычнага самазацвярджэння, удзелу ў грамадска-палітычным жыцці.

Вялікую ролю ў гэтым працэсе адыгралі культурна-асветніцкія таварыствы і суполкі. Менавіта іх дзейнасць і намаганні сталі сродкам захавання этнакультурнай самаідэнтыфікацыі беларускай нацыі. Значны ўклад у распаўсюджванне адукацыі і асветы на заходнебеларускіх тэрыторыях, выхаванне пачуцця нацыянальнай самасвядомасці беларусаў унесла Таварыства беларускай школы (ТБШ). Яно было створана ў Вільні ў 1921 г. і праіснавала да 1936 г. Згодна з палажэннямі статута, асноўная мэта ТБШ – пашыраць і дапамагаць асвеце беларусаў у “нацыянальным, людскім і хрысціянскім духу”.

Сярод беларускай студэнцкай моладзі асветніцкую працу праводзілі Беларускі студэнцкі саюз і Таварыства сяброў навук. БСС — арганізацыя студэнтаў-беларусаў Віленскага ўніверсітэта — быў створаны 1 снежня 1920 г. Яго друкаваным органам з'яўляўся часопіс “Студэнцкая думка”. Галоўнымі мэтамі Саюз лічыў аб'яднанне сваіх сяброў на грунце духоўных і маральных каштоўнасцей, заахвочванне іх да самаадукацыі, навуковага пазнання Беларусі, выхавання нацыянальнай самасвядомасці

народа. У “Адозве да ўсяго беларускага грамадства” падкрэслівалася вялікая і адказная роля беларускага студэнцтва, якое, “прадаўжаючы славетную традыцыю сваіх папярэднікаў, духоўных бацькоў і настаўнікаў, пачынальнаўнікаў беларускага нацыянальна-адраджэнскага руху, здабывае веды, каб несці іх пад стрэхі роднай хаты, маючы цвёрдае перакананне, што веды – ёсць адзіны шлях сапраўднага адраджэння і вызвалення” [1].

За вывучэнне і пашырэнне роднай мовы выступаў часопіс “Новы шлях”. З яго старонак гучаў заклік да карыстання беларускай мовай ва ўсіх сферах жыцця, бо “мова ёсць адна з галоўнейшых адзнак народнасці. Народ, які губляе сваю мову, пераважна перастае быць народам” [2, л. 8].

Яксна новы этап у развіцці барацьбы за беларускія школы пачаўся ў сярэдзіне 1920-х гг. У гэты час разгортвала сваю дзейнасць Беларуска-сялянска-работніцкая Грамада (БСРГ). Пытанні нацыянальнай адукацыі былі ўключаны ў агульнадэмакратычныя палажэнні яе праграмы. “БСРГ стаіць за ўвядзенне адзінай працоўнай школы з бясплатным навучаннем за кошт дзяржавы для працоўных. Навучанне ва ўсіх дзяржаўных школах павінна весціся на роднай мове вучняў” [3, с. 8]. Гэта поўнасьцю адпавядала спадзяванням заходнебеларускага насельніцтва. Гурткі Грамады праводзілі працу, накіраваную на самаадукацыю людзей, стваралі ў вёсках бібліятэкі-чытальні, збіралі сродкі для будаўніцтва школьных будынкаў.

Актывізавала таксама дзейнасць ТБШ. Актывісты ТБШ імкнуліся пашырыць рух за адкрыццё беларускіх школ. Да студзеня 1926 г. па ўсёй Заходняй Беларусі ўдалося падаць каля 16 тыс. заяў на адкрыццё каля 400 школ. Як адзначалася ў справаздачы палескага ваяводы за верасень 1926 г., пад уздзеяннем прапаганды гурткаў Грамады “насельніцтва кожны раз з большай неахвотай адносіцца да польскіх школ” [4]. Статыстыка Галоўнай управы сведчыць аб тым, што да 1928 г. агульная колькасць дэкларацый перавысіла 30 тыс. – на 1229 школ. Амаль усе яны так і не былі задаволены. Захадзі на адкрыццё прыватных беларускіх школ таксама не мелі поспеху. Нягледзячы на нязначныя рэальныя вынікі, школьная кампанія дасягнула галоўнага — паспрыяла абуджэнню цягі беларусаў да сваёй мовы, культуры.

Рух за адкрыццё школ на роднай мове актывізаваўся і знешнім фактарам: разгортваннем культурна-нацыянальнага будаўніцтва ў БССР, пашырэннем тэрыторыі рэспублікі ў 1924 і 1926 гг. Вызначальнай рысай грамадска-палітычнага жыцця там з’яўлялася палітыка беларусізацыі, якая набыла з сярэдзіны 1920-х гг. цэласны, канцэптуальны характар. Яе першыя поспехі прызнавалі амаль усе заходнебеларускія палітычныя сілы. Як адзначалася ў газеце “Голас Беларуса” ад 15 верасня 1926 г., “мы вітаем гэты першы крок, які ўжо даўно, на наш погляд, неабходна было правесці, каб навучыць паважаць беларускую мову тых чарнасоценцаў і русіфікатараў, якія ўсё яшчэ не спыняюць сваёй працы ў Беларусі” [5, л. 23]. Захаванню беларускай культуры і мовы, пашырэнню асветы дапамагала дзейнасць Беларускага Інстытута Гаспадаркі і Культуры. У Статуце БІГіК, зацверджаным 26 мая 1926 г., была вызначана яго мэта: садзейнічаць развіццю сельскай гаспадаркі, промыслаў, народнага мастацтва, духоўнай культуры, навукі і адукацыі [6].

Асабліва хутка ішоў колькасны рост ТБШ у другой палове 1927—пачатку 1928 гг. “Рух, якім кіравала ліквідаваная БСРГ, цяпер поўнасцю перайшоў у ТБШ, дзейнасць якога на тэрыторыі Навагрудскага, Віленскага і часткова Палескага ваяводстваў набыла вялікі памер,” — адзначалася ў справаздачы камандуючага IX ваеннай акругай Польшчы [7].

У супрацьдзеянне палітыцы паланізацыі і асіміляцыі ўнеслі свой уклад і беларускія гімназіі. Яны фарміравалі кадры нацыянальнай інтэлігенцыі, з’яўляліся вучэбна-метадычнымі цэнтрамі (асабліва Віленская), нацыянальнымі асяродкамі культурна-асветніцкага і палітычнага жыцця Заходняй Беларусі. На развіццё беларускай культуры, пашырэнне дзейнасці асветніцкіх арганізацый на заходнебеларускіх тэрыторыях негатыўна сказаліся палітычныя працэсы, якія разгарнуліся ў Усходняй Беларусі ў 1930-я гг. Відныя дзеячы нацыянальна-вызваленчай барацьбы Заходняй Беларусі (М. Бурсевіч, П. Валашын, Ф. Валынец, Я. Гаўрылік, І. Дварчанін, П. Мятла, С. Рак-Міхайлоўскі) былі арыштаваны ў 1933 г. па абвінавачванню да прыналежнасці да так званага “Беларускага нацыянальнага цэнтра”. Усё гэта аказвала адмоўнае маральнае ўздзеянне на членаў уцалелых гурткоў ТБШ, дэзарыентавала іх.

Апынуўшыся паміж двума агнямі, галоўная ўправа Таварыства ўсё-такі лічыла змаганне за школы на роднай мове прыярытэтным напрамкам дзейнасці. “Мы павінны звярнуць увагу на дамаганне дзяржаўнай беларускай школы, бо гутарыць аб прыватнай адукацыі ў сучасных абставінах – гэта новы цяжар на плечы працоўнага селяніна. Пакуль польскія школы не будуць ператвораны ў беларускія, неабходна дамагацца безадкладнага выкладання беларускай мовы ў польскіх школах. Трэба дамагацца, каб беларуская мова не знаходзілася на задворках культурна-грамадскага жыцця”, – гучала са старонак “Летапіса Таварыства беларускай школы” [8]. Рэдакцыя “Летапіса” атрымлівала шматлікія лісты з розных мясцін Заходняй Беларусі, у якіх адзначалася, што моладзь самастойна вывучае родную мову, за адсутнасцю кніг, па газетах. У гэтых умовах было прынята рашэнне ствараць групы самаадукацыі. У шэрагу заходнебеларускіх паведаў, дзякуючы намаганням ТБШ, былі арганізаваны курсы для дарослых – непісьменных і малапісьменных. Звесткі аб працы гэтых курсаў сведчаць аб зацікаўленасці ў самаадукацыі народных мас.

Дапамагала і друкаванае слова. У 1932 г. галоўная ўправа выдавала “Бюлетэнь ТБШ”, газету “Шлях”, а з мая 1933 г. – часопіс “Летапіс ТБШ”. Арганізатарам і актыўным аўтарам быў Р. Шырма. “Мы павінны імкнуцца... да наталення таго духоўнага голаду, які пануе на вёсцы, павінны шукаць шляхі, што злучылі б паміж сабой шчырых і свядомых, але распыленых па ўсёй Заходняй Беларусі, ідэйна адданых культурнай працы адзінак”, – так была вызначана мэта часопіса ў прадмове да яго першага нумара [9].

Працягвалася барацьба за школу на роднай мове і пад кіраўніцтвам КПЗБ. Пачалі выкарыстоўвацца новыя формы барацьбы з палітыкай польскіх уладаў у галіне народнай асветы — школьныя забастоўкі. Аднак у цэлым нацыянальна-вызваленчы рух у Заходняй Беларусі ў першай палове 1930-х гг. значна аслаб.

На фоне спаду рэвалюцыйна-дэмакратычнага руху ў краі назіралася некаторая актывізацыя дзейнасці аб’яднання Беларускай хрысціянскай дэмакратыі (БХД). У праграму партыі былі ўключаны патрабаванні абавязковасці, бясплатнасці пачатковага навучання на роднай мове вучняў, вывучэння рэлігіі, роўных правоў і аднолькавых субсідый для дзяржаўных і прыватных школ, незалежнасці

школьных улад ад адміністрацыі. З кожным годам пашыраўся ўплыў сярод чытачоў газеты “Беларуская крыніца”, друкаванага органа БХД. Газета выступала за шырокае выкарыстанне беларускай мовы ў грамадскім жыцці, выкананне на ёй набажэнстваў у касцёлах і цэрквах. Яна настойліва вяла работу па кансалідацыі беларусаў-католікаў і беларусаў-праваслаўных як прадстаўнікоў адной нацыі.

У 1932 г. была створана культурна-асветніцкая арганізацыя Таварыства беларускай асветы. З 1933 г. пачалося выданне часопіса “Родны край”. Мэта ТБА у яго статуце была вызначана так: “праца над развіццём беларускай культуры і пашырэнне школьнай і пазашкольнай асветы беларусаў на іх роднай мове, уздым маральнага ўзроўню і вывучэнне польскай культуры, культурных адметнасцей іншых народаў, якія жывуць на супольнай тэрыторыі з беларусамі” [10].

У жніўні-верасні 1935 г. адбыліся тры афіцыйныя сустрэчы прадстаўнікоў ЦК КПЗБ і ЦК БХД. Была дасягнута дамоўленасць аб сумесным зборы дэкларацый, патрабаваўшых адкрыццё беларускіх школ, распрацоўку беларускай граматыкі, выданне літаратуры на беларускай мове. У лютым 1936 г. было заключана пагадненне паміж ТБШ і БІГіК аб адзінстве дзеянняў у школьнай справе. У агульным звароце дзве арганізацыі заклікалі заходнебеларускае грамадства падаваць дэкларацыі аб адкрыцці беларускіх школ. “Калі вы хочаце, каб дзеці нашы не адракліся ад сваіх сярмяжных бацькоў, любілі мазольную працу, сваю мову, Айчыну і ёй служылі..., то неадкладна патрабуйце свае родныя беларускія школы...” [11].

Усплеск нацыянальна-вызваленчай барацьбы выклікаў жорсткую рэакцыю польскага ўрада. Асабліваю занепакоенасць у яго выклікала тэндэнцыя да кансалідацыі заходнебеларускіх грамадскіх аб’яднанняў. Менавіта гэта падштурхнула 2 аддзел МУС Польшчы выпрацаваць у канцы 1936 г. план ліквідацыі ўсіх легальных арганізацый [12]. 2 снежня была забаронена дзейнасць ТБШ, 4 снежня – БІГіК.

Пасля забароны дзейнасці ТБШ, БІГіК і іншых нацыянальных арганізацый далейшы лёс беларускіх школ быў фактычна ўжо вырашаны. Да 1937/38 навучальнага года планавалася замяніць у Навагрудскім ваяводстве ўсе беларускія і літоўскія школы на

польскія. З польскіх школ меркавалі выдаліць настаўнікаў няпольскай нацыянальнасці, прызначыць дырэктарамі былых вайскоўцаў, настроеных прыхільна да ўраду, школьным працаўнікам рэкамендавалі цесна супрацоўнічаць з адміністрацыйна-паліцэйскім апаратам.

Адначасова польская адміністрацыя рабіла захады па пашырэнню асіміляцыі беларусаў. Яе ўзмацнення патрабаваў беластоцкі ваявода Генрых Асташэўскі ў сакрэтнай дакладной запісцы ад 23 чэрвеня 1939 г. у МУС Польшчы. Ён выступаў за тое, каб беларускае насельніцтва не толькі вучылася па-польску, але і думала ў духу польскай дзяржаўнасці. Асташэўскі заклікаў праводзіць больш актыўную палітыку паланізацыі, зрабіўшы стаўку, у першую чаргу, на народную адукацыю, транспарт і ахову здароўя, каб нарэшце адалець старажытную беларускую культуру. “Адпаведныя кніжкі, спецыяльна падабраныя навуковым работнікам, складаюць найлепшы інструмент для селяніна, а таксама для ўкаранення прапольскіх ідэй у душу беларускага дзіцяці” [13].

Усё гэта сведчыць аб тым, што напярэдадні верасня 1939 г. існавала рэальная пагроза страты заходнебеларускім насельніцтвам сваёй нацыянальнай адметнасці. Праблема нацыянальнага выжывання беларусаў рэзка абвастралася.

Вельмі важным у гэтых складаных умовах быў працэс пошуку і навуковага асэнсавання шляхоў і сродкаў нацыянальнага выжывання беларускага народа. Беларуская інтэлігенцыя разумела неабходнасць нацыянальнай ідэі, сілы, якая б аб’яднала беларусаў, прывіла любоў да бацькаўшчыны, заклікала да плённай працы на беларускім нацыянальным грунце.

Жыццёвую неабходнасць нацыянальнай ідэі абгрунтаваў у сваім навукова-публіцыстычным творы “Патрэба нацыянальнай ідэі” Вінцэнт Гадлеўскі. Ён падкрэсліваў, што “той народ, які хоча жыць і развівацца, мусіць абaperці сваё жыццё і развіццё на сваіх нацыянальных вартасцях, на сваёй мове, на сваёй традыцыі. Нацыянальная ідэя злучае падзелены народ у адно цэлае, і такому злучэнню нішто не стане перашкодай: ні граніцы, ні далечыня, ні нават час” [14]. Нацыя, якая развівае свае нацыянальныя вартасці,

сваю мову, культуру, на думку В. Гадлеўскага, не толькі здольная выжыць, але і стварыць сваю незалежную дзяржаву.

Сярод прыхільнікаў тэорыі самабытнасці развіцця беларускай нацыі сваімі поглядамі вылучаецца беларускі грамадска-палітычны дзеяч, адзін з заснавальнікаў і лідэраў БХД, каталіцкі святар Адам Станкевіч. Ён таксама шукаў шляхі і сродкі выжывання і развіцця беларусаў і знайшоў іх у хрысціянстве. Менавіта беларускае хрысціянства А. Станкевіч лічыў галоўным сродкам кансалідацыі беларусаў і супрацьпастаўляў яго “польскай” і “рускай вере”, якія заўсёды раз’ядноўвалі народ. Ён падкрэсліваў, што “права на ўласную мову, рэлігію і культуру кожнай нацыі вынікае не толькі з права прыроднага, але таксама менавіта з навукі хрысціянскай. Хрысціянства дае народам маральную магчымасць развівацца нацыянальна і будаваць іх нацыянальную свядомасць” [15].

Аналізуючы культурна-асветніцкі рух і яго ўплыў на этнакультурную самаідэнтыфікацыю насельніцтва Заходняй Беларусі ў 20-30-я гады XX ст., трэба адзначыць, што культурнае жыццё праходзіла ў даволі складаных абставінах. Польскія ўлады адмаўлялі самабытнасць культуры беларускага народа, яго мову, традыцыі, рэлігію, пастаянна іх абмяжоўвалі і падаўлялі. Адукацыйная сістэма пераўтварылася па мове выкладання і зместу выключна ў польскую. Асіміляцыйны працэс асабліва паглыбіўся пасля ліквідацыі польскімі ўладамі арганізаваных форм культурна-асветніцкага, палітычнага жыцця беларусаў. Безумоўна, гэта адлюстравалася і на змене нацыянальнай структуры беларускага насельніцтва. Як паказалі вынікі перапісу 1931 г., працэс скарачэння працэнтнай колькасці беларусаў у адносінах да польскай нацыянальнасці працягваўся.

Аднак, нягледзячы на гэта, беларускімі палітычнымі партыямі, культурна-асветніцкімі арганізацыямі, таварыствамі, суполкамі, інтэлігенцыяй Заходняй Беларусі праводзілася вялікая праца, накіраваная на захоўванне нацыянальных традыцый, выхаванне і павышэнне нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа. Нацыянальная ідэя актывізавалася, яна кансалідавала грамадства, уздымала да творчасці ў палітычнай, мастацкай, асветнай сферах. Беларускія грамадска-палітычныя дзеячы імкнуліся знайсці і навукова асэнсаваць шляхі і сродкі нацыянальнага выжывання беларусаў. І

калі палітыка польскіх улад у адносінах да нацыянальных меншасцей, асабліва беларусаў, стала фактарам скарачэння працэнтнай колькасці беларусаў, то, дзякуючы намаганням культурна-асветніцкіх арганізацый, гэты працэс ішоў павольна, і ў большасці заходнебеларускіх паведаў беларусы складалі пераважную большасць. Уз'яднанне беларускіх зямель у 1939 г. дазволіла беларускаму народу аб'яднаць намаганні, каб разам адстойваць права на нацыянальнае самавызначэнне, каб паспяхова развіваць працэс сваёй нацыянальна-культурнай самаідэнтыфікацыі.

Выкарыстаная літаратура:

1. Студэнцкая думка. – 1929. – № 1 (11)
2. Информационная записка о Белоруссии под польской оккупацией. // Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). — Фонд 242. – Воп. 1. – Спр. 467.
3. Праграма і арганізацыйны статут Беларускай сялянска-работніцкай Грамады. – Вільня, 1926. – 12 с.
4. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці. – Фонд 2. – Воп. 1. – Спр. 1135.
5. Выписки из белорусской и другой зарубежной прессы по вопросу о границах БССР (1924 – 1926 гг.) // НАРБ – Фонд 4. – Воп. 21. – Спр. 101.
6. НАРБ. – Фонд 242. – Воп. 1. – Спр. 229.
7. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці. – Фонд 1. – Воп. 9. – Спр. 462.
8. Летапіс Таварыства беларускай школы. – 1933. – № 3-4.
9. Летапіс Таварыства беларускай школы. – 1933. – № 1.
10. Вабішчэвіч, А. Асветніцтва ў Заходняй Беларусі (1921 – 1939 гг.) / А. Вабішчэвіч // Беларускае асветніцтва: вопыт тысячагоддзя: Матэрыялы міжнар. кангр., Мінск, 20-21 кастр. 1998 г.: У 2 кн. – Кн. 1. / Беларус. дзяр. ун-т імя М. Танка; рэдкал. : У.А. Васілевіч [і інш.] – Мінск, 1998
11. Беларуская крыніца. – 1936. – 15 сакавіка.
12. Gomolka, K. Białorusini w II Rzeczypospolitej / K. Gomolka. – Gdansk: Wyd-wo Politechniki Gdanskej, 1992
13. Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялаў (1928 г. – чэрвень 1941 гг.) / Склад. У.М. Міхнюк,

У.К. Ракашэвіч, Я.С. Фалей, А.В. Шарапа: У 8 т. – Т. 3. – Мн.: БелНДДАС, – 2001. – 455 с.

14. Гадлеўскі, В. Патрэба нацыянальнай ідэі / В. Гадлеўскі. // Спадчына. – 1993. – № 2

15. Станкевіч, Ад. Хрысціянства і беларускі народ / Ад. Станкевіч. — Вільня: Беларускае каталіцкае выдавецтва – 1940.

Национальный аспект формирования органов местной коллаборационистской администрации в Беларуси в годы немецкой оккупации (1941 – 1944 гг.)

А.В. Беляев, канд. ист. наук, доцент

Великая Отечественная война является для белорусского народа одним из наиболее знаковых событий новейшей истории. Отзвук этой войны до сих пор имеется практически в каждой семье. Условия военного времени нередко ставили людей перед выбором: жизнь или смерть, предательство или патриотизм. Страшные испытания, через которые прошел наш народ в те годы, обнажили и выставили напоказ многие проблемы, в том числе и национальные. Наиболее яркое проявление они получили в таком сложном феномене, как коллаборация, то есть, добровольное сотрудничество с врагом. На сегодняшний день принято трехчленное деление коллаборационизма: военный, политический и гражданский. Сотрудничество в гражданской сфере включало в себя работу на различных предприятиях и в учреждениях, но особенно выпукло оно проявилось в функционировании так называемых органов «местного самоуправления» – волостных, городских, районных и областных управ, институте сельских старост. Анализ процесса формирования и национально-социального состава этих органов вспомогательной администрации и является главным предметом исследования.

А. Гитлер на первом этапе войны (до конца 1941 г.) не желал и слышать ни о каком самостоятельном государственном или административном устройстве покоренных народов; единственное, что он допускал, это «...общинное управление, да и то лишь в той мере, в какой оно необходимо для содержания рабочей силы...» [1, с. 66]. Только позже под воздействием ухудшения военного положения